

GRAŻYNA LICZBIŃSKA

CZY ŚMIERĆ OJCA WPŁYWAŁA NA MOMENT ŚLUBU JEGO POTOMSTWA? BADANIA PILOTAŻOWE XIX-WIECZNEGO POZNANIA*

Abstrakt. Stresy środowiskowe, takie jak wojny, klęski żywiołowe, epidemie, wstrząsy gospodarcze i polityczne, pogarszają funkcjonowanie rodziny. Ponadto życie w środowisku rodzinnym dotkniętym na przykład śmiercią rodzica (głównie ojca) zwiększa poziom stresu wśród potomstwa. Zgodnie z teorią akceleracji psychospołecznej stresujące środowisko często przyspiesza przejście od okresu dojrzewania do etapu życia reprodukcyjnego. Z drugiej strony śmierć ojca może ograniczać wsparcie finansowe dzieci i przez to obniżyć ich poziom życia (brak środków rodzicielskich), co z kolei może opóźniać zawieranie małżeństw, szczególnie w sytuacji, kiedy ślub potomstwa wymagał wsparcia rodzicielskiego. W pracy zbadano związek między utratą ojca w dzieciństwie (dzieci < 15 lat) i w dorosłości (≥ 15 lat) a wiekiem zawierania małżeństw przez synów i córki. Uwzględniono indywidualne historie kobiet i mężczyzn z Poznania, a dane zaczerpnięto z kart meldunkowych mieszkańców tego miasta. W XIX i na początku XX wieku śmierć ojca przyspieszała ślub córki o ponad 3 lata, w przypadku synów utrata ojca nie wpływała natomiast na moment ślubu.

Słowa kluczowe: utrata ojca; stres psychiczny; tło ekonomiczne; role społeczne; karty meldunkowe ludności

---

Dr hab. GRAŻYNA LICZBIŃSKA, prof. UAM – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Biologii; adres do korespondencji: ul. Uniwersytetu Poznańskiego 6, 61-614 Poznań; e-mail: grazyna@amu.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0922-4612>.

*Praca została zaprezentowana w formie referatu na European Social Science History Conference w Göteborgu w dniu 14 kwietnia 2023 (tytuł wystąpienia: *Parental Death's Influence on the Child's Earlier Matrimony. The Evidence from the City of Poznań, Late 1890s and Early 1900s*). Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa”, nr projektu: NdS/529068/2021/2021, kwota dofinansowania: 1 342 520,00 zł, całkowita wartość projektu: 1 342 520,00 zł.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

DID FATHER'S DEATH
AFFECT THE MOMENT OF HIS OFFSPRING'S MARRIAGE?
PILOT STUDIES OF 19TH-CENTURY POZNAŃ

Abstract. Environmental stresses, such as wars, natural disasters, epidemics, economic and political upheavals, worsen family functioning. In addition, living in a family environment affected, for example, by the death of a parent (mainly the father), increases stress levels among offspring. According to psychosocial acceleration theory, a stressful environment often accelerates the transition from adolescence to reproductive life. On the other hand, the death of a father can reduce the financial support for children and thus lower their standard of living (lack of parental resources), which in turn can delay marriage, especially when the marriage of offspring required parental support. The study examined the relationship between the loss of a father in childhood (children <15 years) and in adulthood (≥ 15 years) and the age at which sons and daughters did marry. Individual histories of men and women from Poznań were derived from population registration cards of Poznań residents. In the 19th and early 20th centuries, the death of a father accelerated the marriage of a daughter by more than 3 years. In the case of sons, the loss of the father did not affect the timing of the wedding.

Keywords: father's loss; psychological stress; economic background; social roles; population registration cards

WSTĘP

Zgodnie z teorią akceleracji psychospołecznej stresujące środowisko w okresie dzieciństwa często przyspiesza przejście od okresu dojrzewania do etapu życia reprodukcyjnego¹. Dzieci rozwijające się w środowiskach stabilnych pod względem ekonomicznym, społecznym i psychicznym tworzą silne i bezpieczne więzi emocjonalne z rodzicami i stosunkowo później wchodzi w dorosłość niż potomstwo wychowywane w środowiskach mniej stabilnych². Badania pokazują, iż dzieci dorastające w rodzinach, w których ojcowie są obecni (biologiczni ojcowie żyją), mają lepszy dostęp do zasobów (dóbr), a te z kolei charakteryzują się większą stabilnością w czasie³. Dzieci wychowywane w trudnych warunkach częściej rozwijają w sobie natomiast predyspozycje psychologiczne i behawioralne, które pozwalają im na wcześniejsze przejście w dorosłość. Gregory D. Webster i współbadacze ujęli to jako *fast*

---

¹ Jay Belsky, „The Development of Human Reproductive Strategies: Progress and Prospects”, *Current Directions in Psychological Science* 21, nr 5 (2012): 310-316.

² John Bowlby, *Attachment and Loss*, wyd. 2, t. 3, *Sadness and Depression* (London: Hogarth Press–Institute of Psycho-Analysis, 1982), 464.

³ Jay Belsky, Laurence Steinberg i Patricia Draper, „Childhood Experience, Interpersonal Development, and Reproductive Strategy: An Evolutionary Theory of Socialization”, *Child Development* 62, nr 4 (1991): 647-670.

*life history strategy*⁴. Potomstwo wychowywane w trudnych warunkach wcześniej i szybciej dojrzewa społecznie w porównaniu z rówieśnikami rozwijającymi się w mniej stresujących środowiskach rodzinnych⁵. Nieobecność ojca wiąże się z przyspieszeniem momentu dojrzewania⁶.

Śmierć ojca pogarsza sytuację ekonomiczną rodziny, co przekłada się na osłabienie inwestycji ojcowskich/rodzicielskich⁷. W przeszłości utrata ojca mogła obniżać standard życia dzieci (brak zasobów rodzicielskich), a to z kolei mogło przełożyć się na opóźnianie momentu zawarcia związku małżeńskiego przez jego potomstwo, szczególnie w sytuacji, kiedy małżeństwo wymagało finansowego wsparcia ze strony rodziców.

Badania nie są jednoznaczne, jeśli chodzi o wpływ śmierci rodzica, głównie ojca, na moment zawierania małżeństwa przez potomstwo. Matthias Rosenbaum-Feldbrügge i Enrico Debiasi⁸ dowodzą na przykładzie Holandii, że utrata rodzica we wczesnym dzieciństwie opóźniała moment małżeństwa wśród synów, ale nie miała znaczącego wpływu na wiek córek w chwili ślubu. Te same badania pokazały także, iż w populacji rolników, a dokładnie ich dorosłych dzieci, śmierć rodziców przyspieszała zawieranie związku małżeńskiego przez potomstwo. Z kolei Anthony F. Bogaert⁹ w badaniach przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych na próbie ogólnokrajowej pokazuje, iż zarówno w przypadku mężczyzn, jak i kobiet brak ojca już w wieku do 14 lat podnosił ryzyko wcześniejszego dojrzewania. Eckart Voland i Kai P.

---

⁴ Gregory D. Webster i in., „A Life History Theory of Father Absence and Menarche: A Meta-Analysis”, *Evolutionary Psychology* 12, nr 2 (2014): 275. Patrz też: Belsky, „The Development of Human Reproductive Strategies”, 310-316; Belsky, Steinberg i Draper, „Childhood Experience”, 647-670.

⁵ Belsky, „The Development of Human Reproductive Strategies”, 310-316.

⁶ Na przykład: Bruce J. Ellis i Judy Garber, „Psychosocial Antecedents of Variation in Girls' Pubertal Timing: Maternal Depression, Stepfather Presence, and Marital and Family Stress”, *Child Development* 71, nr 2 (2000): 485-501; Terrie E. Moffitt i in., „Childhood Experience and the Onset of Menarche: A Test of a Sociobiological Model”, *Child Development* 63, nr 1 (1992): 47-58; E. Mavis Hetherington, „Effects of Father Absence on Personality Development in Adolescent Daughters”, *Developmental Psychology* 7, nr 3 (1972): 312-326.

⁷ Brooke A. Scelza, „Fathers' Presence Speeds the Social and Reproductive Careers of Sons”, *Current Anthropology* 51, nr 2 (2010): 295-303; Paula Sheppard, Justin R. Garcia i Rebecca Sear, „A Not-So-Grim Tale: How Childhood Family Structure Influences Reproductive and Risk-Taking Outcomes in a Historical U.S. Population”, *PLoS ONE* 9, nr 3 (2014): e89539.

⁸ Matthias Rosenbaum-Feldbrügge i Enrico Debiasi, „The Impact of Parental Death on the Timing of First Marriage: Evolutionary versus Social Explanations (The Netherlands, 1850-1940)”, *Demographic Research* 40 (2019): 799-834.

⁹ Anthony F. Bogaert, „Age at Puberty and Father Absence in a National Probability Sample”, *Journal of Adolescence* 28, nr 4 (2005): 541-546.

Willführ¹⁰, badając ludność regionu Krummhörn (Fryzja Wschodnia, Niemcy) z XVIII i XIX wieku, wykazali, iż śmierć ojca w rodzinie przyspieszała zawieranie małżeństwa przez jego dzieci.

W pracy zaprezentowano wyniki badań pilotażowych wykonanych na populacji mieszkańców Poznania z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Próbowano odpowiedzieć w nich na pytanie, na ile utrata ojca w dzieciństwie (przed ukończeniem 15. roku życia) bądź w dorosłości wpływała (przyspieszała/opóźniała/była nieistotna) na moment zawierania małżeństwa przez jego potomstwo (córkę i synów).

MATERIAŁ I METODA

Materiał do badań stanowią zdeponowane w Archiwum Państwowym w Poznaniu karty ewidencji ludności miasta Poznania, tzn. ewidencji osób mieszkających w Poznaniu zarówno na stałe, jak i czasowo, w latach 1870-1931. Kartoteka znajduje się w zespole Akta miasta Poznania¹¹. Założyło ją Prezydium Policji w Poznaniu w 1870 r. i była ona prowadzona do roku 1932. Zbiór składa się z 1091 jednostek archiwalnych w formie pudeł, z których każde zawiera od około 850 do 1000 kart¹². Na kartach dotyczących pojedynczych osób oraz całych rodzin odnotowano następujące informacje: nazwiska i imiona, wykonywany zawód, daty i miejsca urodzenia oraz kolejne adresy zamieszkania (Ryciny 1-2). Ponadto uwzględniono tam informacje o dacie i miejscu zawarcia związku małżeńskiego, zgonach, odbywaniu służby wojskowej itp. (Ryciny 1-2)¹³.

---

¹⁰ Eckart Voland i Kai P. Willführ, „Why Does Paternal Death Accelerate the Transition to First Marriage in the C18-C19 Krummhörn Population?”, *Evolution and Human Behavior* 38, nr 1 (2017): 125-135.

¹¹ Grażyna Liczbińska i in., „Marital Fertility and the Family in Poland from the Late Nineteenth to the Early Twentieth Century”, *Journal of Interdisciplinary History* 49, nr 2 (2018): 279-303; patrz też omówienie kartoteki na stronie Archiwum Państwowego w Poznaniu: „Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931”, dostęp: 22.06.2024, <https://e-kartoteka.net/pl/about>.

¹² „Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931”.

¹³ „Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931”.

Nazwisko rodowe 123

Eltern heißen (Imiona rodziców):

Ord. Nr (L.p.)	Familien und Vornamen (Nazwiska i imiona)	Stand (Zawód)	Geburts (Data urodzenia)			Religion (Wyznanie)	Geburtsort (miejsowość urodzenia i powiat)	Persönliche Verhältnisse z. V. bezüglich des Gewerbes u.s.w (Uwagi)
			Tag (Dzień)	Monat (Miesiąc)	Jahr (Rok)			
1								
2								
3								
4								
5								Wohnung (Adresy zamieszkanie; daty meldunku)

Rycina 1. Karta meldunkowa z tłumaczeniem rubryk

Źródło: <https://e-kartoteka.net/pl/instruction>

Niederlassung genehmigt.
 Dekret vom 187 M

Bartoszewski

Eltern heißen: 634

Ord. Nr.	Familien und Vor-Namen.	Stand.	Geburts			Religion.	Geburts-Ort.	Persönliche Verhältnisse, z. B. bezüglich des Gewerbes u. s. w.
			Tag	Monat.	Jahr.			
1	Bartoszewski Maria		1	7	48	C.	Jozycja	1876 w. w. w.
2	Anna (Kniszka) Bartoszewski geb. Ostrowski		29	12	49			1876 w. w. w.
3	Anna Bartoszewski geb. Ostrowski		4	6	77			1876 w. w. w.
4	Maria Bartoszewski geb. Ostrowski		15	8	79			1876 w. w. w.

Wohnung:
 9.12.78. in Jozycja
 10.9.87. in Jozycja 107
 1.11.87. in Jozycja 107
 1.9.88. in Jozycja 107

Rycina 2. Przykład oryginalnej karty meldunkowej mieszkańców miasta Poznania

Źródło: <https://photos.szukajwarchiwach.gov.pl/fb1a1a7>

799fc1bfb0740350f847c8e29d9321f86862cbbb339d36131e618ea23_max

Na podstawie informacji zawartych na kartach stworzono w Excelu bazę danych obejmującą osoby urodzone w latach 1800-1932. Ostatecznie baza obejmowała 1000 rodzin, których członkowie urodzili się, żyli i zmarli na terenie Poznania. Na potrzeby tych badań wybrano z bazy 571 rodzin spełniających warunki założone w pracy, tzn. zawierające historię osób przynajmniej do momentu zawarcia przez nie małżeństwa ze znanym wiekiem w chwili ślubu i wiekiem ojca w chwili śmierci. Bazę do analiz stanowiło zatem 58 indywidualnych historii osób, których ojcowie zmarli przed osiągnięciem przez nie 15. roku życia (utrata ojca miała miejsce w dzieciństwie), oraz 513 historii poznaniaków, w przypadku których utrata ojca nastąpiła w momencie, kiedy osoby te liczyły 15 lat i więcej (potraktowano ten wiek jako początek dorosłości).

Obliczono średni wiek potomstwa (oddzielnie córek i synów) w chwili ślubu oraz przedstawiono na wykresach jego zmiany w czasie. Następnie obliczono wiek dzieci (oddzielnie synów, oddzielnie córek) w chwili śmierci ojca oraz wiek ojca w chwili zgonu. W kolejnych analizach próbę synów i córek podzielono na dwie kategorie, biorąc pod uwagę wiek, w którym obie te grupy straciły ojca: 1) potomstwo straciło ojca w wieku < 15 lat (w dzieciństwie), oraz 2) potomstwo straciło ojca w wieku ≥ 15 lat (w dorosłości). Wykorzystując analizę wariancji (ANOVA), obliczono wiek synów i córek w chwili ślubu, biorąc pod uwagę moment utraty ojca, w dzieciństwie bądź w dorosłości, oraz różnicę wieku w chwili ślubu pomiędzy osobami reprezentującymi te dwie kategorie. Do obliczeń wykorzystano program Statistica, wersja 13.3¹⁴. Uwzględniono poziom istotności $p < 0.05$.

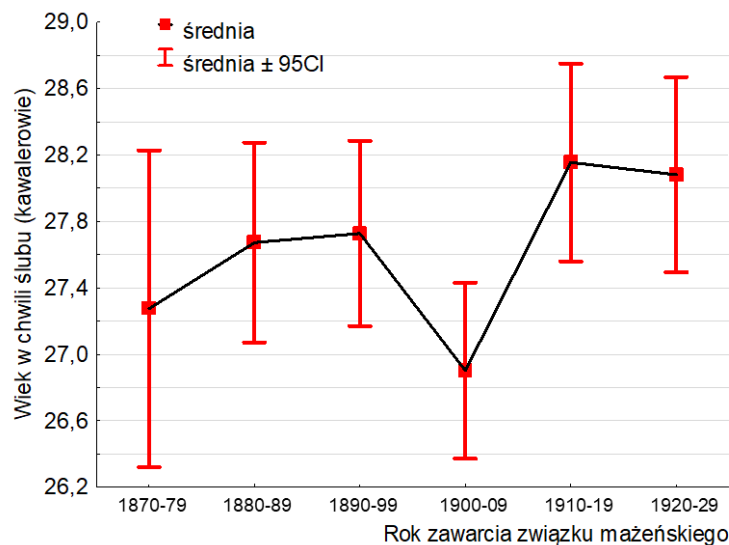
WYNIKI I DYSKUSJA

Ryciny 3 i 4 prezentują zmiany w czasie dotyczące średniego wieku kawalerów i panien w chwili ślubu, średni wiek w momencie zawarcia małżeństwa w całym badanym okresie prezentuje natomiast Tabela 1. Córki wychodziły za mąż średnio w wieku 25,9 roku, a synowie żenili się w wieku 27,8 roku. Wiek potomstwa w chwili ślubu zmieniał się w czasie. W przypadku kawalerów średni wiek wzrósł z 27,3 roku w latach 70. XIX wieku do prawie 28 lat na koniec XIX wieku, następnie – w pierwszej dekadzie XX wieku – obserwujemy spadek wieku ożenku do poniżej 27 lat i ponowny jego wzrost do

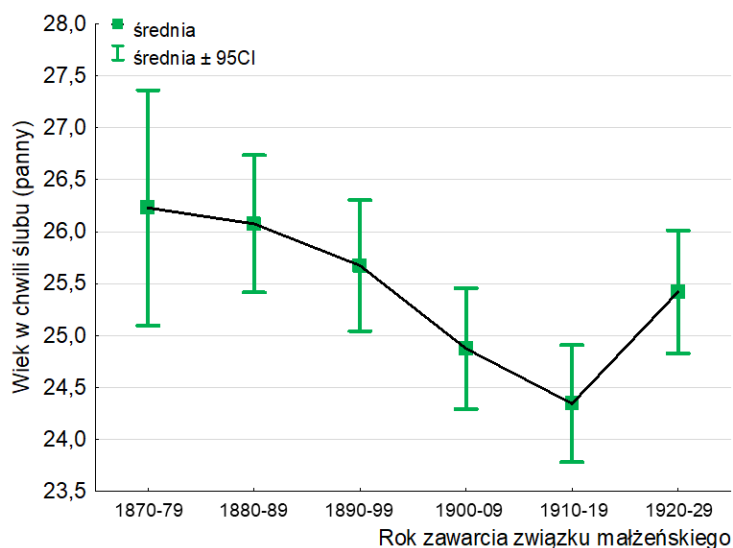
---

¹⁴ StatSoft, Statistica, wersja 13.3, PC, 2019.

ponad 28 lat w dwóch kolejnych dekadach XX wieku. Wiek panien z kolei obniżał się z ponad 26 lat w latach 1870-1879 do 24,4 roku w drugiej dekadzie XX wieku, a w trzeciej dekadzie XX wieku wzrósł do 25,5 roku.

Rycina 3. Zmiany średniego wieku zawierania małżeństw wśród kawalerów z Poznania w latach 1870–1929

Rycina 4. Zmiany średniego wieku zawierania małżeństw wśród panien z Poznania w latach 1870–1929

Trudno jednoznacznie wytłumaczyć takie fluktuacje wieku w momencie ślubu, gdyż wpływało nań wiele czynników kulturowych, w tym pochodzenie społeczne, wielkość ośrodka zamieszkania, stan cywilny, wyznanie czy wydarzenia gospodarcze, społeczne i polityczne w regionie¹⁵. Wcześniejsze badania pokazały, iż w Wielkopolsce drugiej połowy XIX wieku partnerzy wyznania katolickiego wstępowali w związki małżeńskie istotnie wcześniej niż ewangelicy¹⁶. Ewangelicy – z reguły zamożniejsi i lepiej wykształceni – potrzebowali więcej czasu na wyuczenie się zawodu, a to powodowało odkładanie w czasie decyzji o ślubie¹⁷. Dużą grupę ewangelików stanowili migranci, o których pisze Krzysztof Makowski¹⁸, iż „później od przeciętnego mieszkańca miasta zakładali rodziny”. To, że byli nupturientami, definiowało ich pozycję społeczną i pogłębiało różnice dotyczące wieku w chwili ślubu¹⁹. W Wielkopolsce na przykład kawalerowie pochodzący ze środowisk chłopskich i robotniczych żenili się najwcześniej²⁰. Nieco później w związki małżeńskie wstępowali rzemieślnicy, najpóźniej zaś – mężczyźni najlepiej wykształceni, wywodzący się z inteligencji²¹. W przypadku kobiet najpóźniej

¹⁵ Emilia Brodnicka, „Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII wieku”, *Przeszłość Demograficzna Polski*, nr 3 (1969): 179-202; Danuta Daszkiewicz-Ordyłowska, „Śluby w parafii toszeckiej w latach 1789-1877”, *Śląskie Studia Demograficzne*. T. 2, *Śluby* (pod red. Zbigniewa Kwaśnego) (1995): 47-68; Günter Golde, *Catholics and Protestants: Agricultural Modernization in Two German Villages* (New York: Academic Press, 1975), 198; Ariane Kemkes-Grottenthaler, „More than a Leap of Faith: The Impact of Biological and Religious Correlates on Reproductive Behavior”, *Human Biology* 75, nr 5 (2003): 705-727; John E. Knodel, *Demographic Behavior in the Past: A Study of Fourteen German Village Populations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1992); Jerzy Spychała, „Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766-1870”, *Śląskie Studia Demograficzne*. T. 2, *Śluby* (pod red. Zbigniewa Kwaśnego) (1995): 7-44; Grażyna Liczbińska, „Fertility and Family Structure in the Lutheran Population of the Parish of Trzebosz in the Second Half of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century”, *The History of the Family. An International Quarterly* 17 (2012): 142-156; Grażyna Liczbińska, *Lutherans in the Poznań Province: Biological Dynamics of the Lutheran Population from the 19th Century and Early 20th Centuries* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2015); Kevin McQuillan, *Culture, Religion, and Demographic Behaviour: Catholics and Lutherans in Alsace, 1750-1870* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1999); Cezary Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991), 61.

¹⁶ Grażyna Liczbińska, „Sztafeta pokoleń. Rodzina wielkopolska drugiej połowy XIX wieku”, w: *Poznański sposób na niepodległość*, red. Andrzej Gulczyński i Szymon Paciorkowski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk–Wydawnictwo Miejskie Poznań, 2021), 443-468.

¹⁷ Liczbińska, „Sztafeta pokoleń”, 443-468.

¹⁸ Makowski, *Rodzina poznańska*, 87.

¹⁹ Liczbińska, „Sztafeta pokoleń”, 443-468.

²⁰ Liczbińska, „Sztafeta pokoleń”, 443-468.

²¹ Liczbińska, „Sztafeta pokoleń”, 443-468.

wychodziły za mąż panny wywodzące się ze środowisk robotniczych, chłopskich i służące, te z inteligencji natomiast – najwcześniej²². Na obniżanie się w czasie wieku panien i kawalerów w chwili ślubu mogła wpływać poprawa sytuacji ekonomicznej zarówno w Poznaniu, jak i w regionie²³, i na odwrót: jego wzrost mógł wynikać z pogarszania się sytuacji w regionie. Cezary Kukło²⁴, badając osiemnastowieczną parafię św. Krzyża w Warszawie, zwrócił uwagę na spadek liczby małżeństw w niestabilnych czasach, które wynikały z takich wydarzeń jak: wojny, epidemie dżumy, powódzie na Wiśle, susze. Wówczas „mieszkańcy myśleli przede wszystkim o przeżyciu trudnego i niebezpiecznego czasu [...] i wielu z nich rezygnowało z zakładania rodzin (odkładając to na później)”²⁵. W naszych badaniach wzrost wieku mężczyzn w chwili ślubu w drugiej dekadzie XX wieku (po 1918 r.) mógł mieć związek z zawirowaniami wywołanymi I wojną światową. Podobnie było w przypadku kobiet: wzrost wieku zamążpójścia po 1920 r. mógł także wynikać z problemów spowodowanych wojną i brakiem stabilności w pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Tabela 1 prezentuje ponadto statystyki opisowe dla wieku ojca w chwili zgonu oraz wieku dzieci (synów i córek) w momencie zgonu ojca. Potomstwo w chwili śmierci ojca liczyło przeciętnie niemalże 54 lata. Widzimy jednak dużą rozpiętość wieku dzieci w chwili zgonu ojca: najmłodsze zostało osieroczone w wieku niemowlęcym, a najstarsze liczyło 67 lat, kiedy zarejestrowano śmierć ojca. Wysoka wartość odchylenia standardowego świadczy o tym, że wartości zmiennej – czyli wieku potomstwa – są silnie rozproszone wokół średniej; innymi słowy wskazuje na duże zróżnicowanie wieku potomstwa w chwili zgonu ojca. Ojcowie dożywali średnio wieku 53,4 roku, przy czym minimalny i maksymalny wiek w chwili zgonu wynosił odpowiednio 23 lata i 73 lata. Warto podkreślić, że oczekiwana dalsza długość trwania życia noworodka w okresie 1865-1913 wynosiła w Poznaniu 31,6 roku²⁶, a w Lublinie w latach 1861-1865 – 26,6 roku i 32,6 roku w 1896-1900²⁷. Z kolei przeciętne trwanie życia w Polsce w 1927 r. wynosiło 45,9 roku²⁸.

²² Liczbińska, „Sztafeta pokoleń”, 443-468.

²³ Liczbińska, „Fertility and Family Structure”; Liczbińska, *Lutherans in the Poznań province*.

²⁴ Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, 59-79.

²⁵ Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, 61.

²⁶ Alicja Budnik i Grażyna Liczbińska, „Urban and Rural Differences in Mortality and Causes of Death in Historical Poland”, *American Journal of Physical Anthropology* 129, nr 2 (2006): 294-304.

²⁷ Piotr Rachwał, *Ruch naturalny ludności rzymskokatolickiej w Lubelskiem w świetle rejestracji metrykalnej z lat 1582-1900* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019), 350.

²⁸ Edward Szturm de Sztrem, red., „Tabl. 5. Polska Tablica wymieralności 1927 R”, *Mały Rocznik Statystyczny* 6 (1935): 28.

Tabela 1. Podstawowe charakterystyki opisujące wiek ojców w chwili zgonu, wiek potomstwa w momencie zgonu ojca oraz wstępowania w związki małżeńskie

Cechy	N	średnia	Min	Max	SD
Wiek ojca w chwili zgonu	571	53,4	23,0	73,0	14,4
Wiek potomstwa w chwili zgonu ojca	571	53,9	1,0	67,0	15,8
Wiek córki w chwili ślubu	571	25,9	15,0	36,0	4,9
Wiek syna w chwili ślubu	571	27,8	15,0	40,0	4,4

Tabela 2 prezentuje wiek córek i synów w chwili ślubu według kategorii wieku, w którym to potomstwo zostało osierocone przez ojca. Córki, których ojcowie zmarli przed ukończeniem przez nie 15 roku życia (w dzieciństwie), wychodziły za mąż średnio w wieku 20,6 roku, czyli o 3,3 roku wcześniej niż kobiety, które straciły ojców w dorosłości (15 lat i więcej). Kobiety osieroczone w tym czasie zawierały związek małżeński w wieku prawie 24 lat (Tabela 2). Tymczasem synowie, którzy doświadczyli straty ojca w dzieciństwie (< 15 lat), żenili się w wieku 24,9 roku, mężczyźni zaś, którzy stracili ojca w dorosłości (≥ 15 lat) – w wieku 25,4 roku. W tym przypadku różnica wieku w momencie ślubu była więc nieistotna.

Tabela 2. Wiek córek i synów w chwili ślubu według kategorii wieku, w którym potomstwo zostało osierocone przez ojca

wiek potomstwa w chwili ślubu	N	średnia	Min	Max	SD
w momencie osierocenia przez ojca					
Córki					
w dzieciństwie (< 15 lat)	28	20.6	17.0	23.0	2.0
w dorosłości (≥ 15 lat)	282	23.9	17.0	29.0	3.1
Różnica w wieku w chwili ślubu		3.3 lat*			
Synowie					
w dzieciństwie (< 15 lat)	30	24.9	22.0	28.0	1.9
w dorosłości (≥ 15 lat)	231	25.4	18.0	29.0	2.3
Różnica w wieku w chwili ślubu		0.5 lat			

*p<0.05

Literatura podaje, iż w historycznej Polsce wychowanie kobiet koncentrowało się na tym, aby mogły one w przyszłości poświęcić się rodzinie i małżeństwu²⁹. Kobietom od dzieciństwa wpajano szacunek dla małżeństwa i rodziny, podkreślając, iż największym szczęściem jest wyjście za męża. Staropanieństwo uważano za nieszczęście³⁰. Badania współczesnych populacji pokazują, iż śmierć jednego z rodziców wywołuje okresowe lub trwałe trudności z wypełnianiem przez rodzinę swoich funkcji³¹. Justyna Młynek³², odnosząc się do obecnego społeczeństwa Polaków, wskazuje na to, iż śmierć jednego z rodziców wiąże się najczęściej ze zmniejszeniem dochodów w rodzinie, zatem z koniecznością podjęcia przez drugiego rodzica dodatkowej pracy zarobkowej. Negatywną konsekwencją takich decyzji jest ograniczanie czasu przeznaczonego dla dziecka. Co ważne, Młynek³³ zwraca uwagę na to, iż pogarszająca się sytuacja finansowa w gospodarstwie domowym może także spowodować przyspieszenie decyzji potomstwa o podjęciu pracy zarobkowej. W XIX-wiecznej Polsce ojcowie stanowili głównych żywicieli rodziny³⁴, zawód ojca jeszcze w XX wieku uważano natomiast za wyznacznik statusu społeczno-ekonomicznego rodziny i standardu życia³⁵. Zatem śmierć ojca w XIX-wiecznej rodzinie poznańskiej mogła wymusić na dorosłym synu podjęcie pracy zarobkowej w celu utrzymania rodziny oraz zaopiekowanie się młodszym rodzeństwem. Wczesne osierocenie młodej dziewczyny mogło przyspieszyć jej decyzję o ślubie i wpłynąć na opuszczenie przez nią domu rodzinnego. W praktyce wiązało się to z podziałem dóbr między mniejszą liczbę domowników, a ją samą zabezpieczało na przyszłość. Przypomnijmy, że na ziemiach zaboru pruskiego wiek nowożeńców normował pruski kodeks *Landrecht*. W świetle przepisów mężczyzna mógł prawnie zawrzeć związek małżeński w wieku 20 lat, kobieta zaś – już w wieku 16 lat³⁶.

²⁹ Magda Urbańska, „Wychowanie i kształcenie kobiet w XIX-wiecznej Polsce”, *Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne* 18, nr 1 (2011): 217-230.

³⁰ Urbańska, „Wychowanie i kształcenie kobiet”, 217-230.

³¹ Justyna Młynek, „Funkcjonowanie osób osieroconych przez ojca w dzieciństwie”, *Państwo i Społeczeństwo* 6, nr 2 (2006): 123-128.

³² Młynek, „Funkcjonowanie osób osieroconych”, 123-128.

³³ Młynek, „Funkcjonowanie osób osieroconych”, 123-128.

³⁴ Liczbińska i in., „Marital Fertility”, 279-303.

³⁵ Na przykład: Liczbińska i in., „Marital Fertility”, 279-303; Grażyna Liczbińska i in., „Age at Menarche in Polish University Students Born Before, During and After World War II: Economic Effects”, *Economics and Human Biology* 28 (2018): 23-28.

³⁶ Krzysztof Orzechowski, „Prawo cywilne”, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. Juliusz Bardach i Monika Senkowska-Gluck (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1981), 621-672.

OGRANICZENIA BADAWCZE

W zaprezentowanej pracy pojawiają się pewne ograniczenia badawcze. Pierwszy z nich stanowi bardzo mała próba. O ile kategoria dzieci, które straciły ojca w dorosłości, jest dość dobrze reprezentowana, o tyle potomstwo osierocone w dzieciństwie to zaledwie 58 rodzin: 28 historii córek i 30 historii synów. Dobrze byłoby zatem powtórzyć badania na zdecydowanie większej próbie. Drugim ograniczeniem są historie rodzin same w sobie – ich liczbę zredukowano z 1000 do ponad 500 przypadków ze znanym wiekiem ojca w chwili śmierci, czyli prawie o połowę. Mogło to zaburzyć założenie o losowości próby. Trzecie ograniczenie, wynikające z małej próby, to brak możliwości wykazania badanych zależności ze statusem społeczno-ekonomicznym w rodzinie czy też liczbą młodszego bądź starszego rodzeństwa. Ciekawe byłoby też zbadanie zależności pomiędzy decyzją potomstwa o ślubie a stratą/śmiercią matki.

PODSUMOWANIE

W pracy wykazano interakcje pomiędzy zgonem ojca przypadającym na okres dzieciństwa bądź dorosłości córek i ich wiekiem w chwili ślubu. Córki osierocone w dzieciństwie wychodziły za mąż o ponad 3 lata wcześniej w porównaniu z kobietami, które straciły ojców w dorosłości. W przypadku synów nie wykazano takiej zależności. Śmierć ojca mogła wiązać się z pogorszeniem sytuacji w rodzinie, co z kolei mogło wymuszać na córkach wcześniejsze usamodzielnienie się i „życie na swoim” (aby obniżyć koszty gospodarstwa domowego i zwiększyć udział reszty domowników w domowym budżecie). Synowie po śmierci ojców mieli możliwość przejęcia po nich obowiązków związanych z opieką nad młodszym rodzeństwem. Utrata ojca nie wpływała w ich przypadku na decyzję o ślubie.

BIBLIOGRAFIA

- Belsky, Jay. „The Development of Human Reproductive Strategies: Progress and Prospects”. *Current Directions in Psychological Science* 21, nr 5 (2012): 310-316.
- Belsky, Jay, Laurence Steinberg i Patricia Draper. „Childhood Experience, Interpersonal Development, and Reproductive Strategy: An Evolutionary Theory of Socialization”. *Child Development* 62, nr 4 (1991): 647-670.

- Bogaert, Anthony F. „Age at Puberty and Father Absence in a National Probability Sample”. *Journal of Adolescence* 28, nr 4 (2005): 541-546.
- Bowlby, John. *Attachment and Loss*. Wyd. 2. T. 3, *Sadness and Depression*. London: Hogarth Press–Institute of Psycho-Analysis, 1982.
- Brodnicka, Emilia. „Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w.”. *Przeszłość Demograficzna Polski*, nr 3 (1970): 179-202.
- Budnik, Alicja i Grażyna Liczbińska. „Urban and Rural Differences in Mortality and Causes of Death in Historical Poland”. *American Journal of Physical Anthropology* 129, nr 2 (2006): 294-304.
- Daszkiewicz-Ordyłowska, Danuta. „Śluby w parafii toszeckiej w latach 1789-1877”. *Śląskie Studia Demograficzne*. T. 2, *Śluby* (pod red. Zbigniewa Kwaśnego) (1995): 47-68.
- Ellis, Bruce J. i Judy Garber. „Psychosocial Antecedents of Variation in Girls’ Pubertal Timing: Maternal Depression, Stepfather Presence, and Marital and Family Stress”. *Child Development* 71, nr 2 (2000): 485-501.
- Golde, Günter. *Catholics and Protestants: Agricultural Modernization in Two German Villages*. New York: Academic Press, 1975.
- Hetherington, E. Mavis. „Effects of Father Absence on Personality Development in Adolescent Daughters”. *Developmental Psychology* 7, nr 3 (1972): 313-326.
- „Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931”. Dostęp: 22.06.2024. <https://e-kartoteka.net/pl/about>.
- Kemkes-Grottenthaler, Ariane. „More than a Leap of Faith: The Impact of Biological and Religious Correlates on Reproductive Behavior”. *Human Biology* 75, nr 5 (2003): 705-727.
- Knodel, John E. *Demographic Behavior in the Past: A Study of Fourteen German Village Populations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Kukło, Cezary. *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1991.
- Liczbińska, Grażyna. „Fertility and Family Structure in the Lutheran Population of the Parish of Trzebosz in the Second Half of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century”. *The History of the Family. An International Quarterly* 17 (2012): 142-156.
- Liczbińska, Grażyna. *Lutherans in the Poznań Province: Biological Dynamics of the Lutheran Population from the 19th Century and Early 20th Centuries*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2015.
- Liczbińska, Grażyna. „Sztafeta pokoleń. Rodzina wielkopolska drugiej połowy XIX wieku”. W: *Poznański sposób na niepodległość*, red. Andrzej Gulczyński i Szymon Paciorkowski, 443-468. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk–Wydawnictwo Miejskie Poznania, 2021.
- Liczbińska, Grażyna, Ewa B. Syska, Renata Koziarska-Kasperczyk i Anna Kledzik. „Marital Fertility and the Family in Poland from the Late Nineteenth to the Early Twentieth Century”. *Journal of Interdisciplinary History* 49, nr 2 (2018): 279-303.
- Liczbińska, Grażyna, Zbigniew Czapla, Janusz Piontek i Robert M. Malina. „Age at Menarche in Polish University Students Born Before, During and After World War II: Economic Effects”. *Economics and Human Biology* 28 (2018): 23-28.
- Makowski, Krzysztof. *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1992.
- McQuillan, Kevin. *Culture, Religion, and Demographic Behaviour: Catholics and Lutherans in Alsace, 1750-1870*. Montreal: McGill-Queen’s University Press, 1999.

- Młynek, Justyna. „Funkcjonowanie osób osieroconych przez ojca w dzieciństwie”. *Państwo i Społeczeństwo* 6, nr 2 (2006): 123-128.
- Moffitt, Terrie E., Avshalom Caspi, Jay Belsky i Phil A. Silva. „Childhood Experience and the Onset of Menarche: A Test of a Sociobiological Model”. *Child Development* 63, nr 1 (1992): 47-58.
- Orzechowski, Krzysztof. „Prawo cywilne”. W: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. Juliusz Bardach i Monika Senkowska-Gluck, 621-672. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1981.
- Rachwał, Piotr. *Ruch naturalny ludności rzymskokatolickiej w Lubelskiem w świetle rejestracji metrykalnej z lat 1582-1900*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019.
- Rosenbaum-Feldbrügge, Matthias i Enrico Debiasi. „The Impact of Parental Death on the Timing of First Marriage: Evolutionary versus Social Explanations (The Netherlands, 1850-1940)”. *Demographic Research* 40 (2019): 799-834.
- Scelza, Brooke A. „Fathers’ Presence Speeds the Social and Reproductive Careers of Sons”. *Current Anthropology* 51, nr 2 (2010): 295-303.
- Sheppard Paula, Justin R. Garcia i Rebecca Sear. „A Not-So-Grim Tale: How Childhood Family Structure Influences Reproductive and Risk-Taking Outcomes in a Historical U.S. Population”. *PLoS ONE* 9, nr 3 (2014): e89539.
- Spychała, Jerzy. „Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766-1870”. *Śląskie Studia Demograficzne*. T. 2, *Śluby* (pod red. Zbigniewa Kwaśnego) (1995): 7-44.
- StatSoft. *Statistica*. Wersja 13.3. PC. 2019.
- Szturm de Sztrem, Edward, red. „Tabl. 5. Polska Tablica wymieralności 1927 R”. *Mały Rocznik Statystyczny* 6 (1935): 28.
- Urbańska, Magda. „Wychowanie i kształcenie kobiet w XIX-wiecznej Polsce”. *Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne* 18, nr 1 (2011): 217-230.
- Voland, Eckart i Kai P. Willführ. „Why Does Paternal Death Accelerate the Transition to First Marriage in the C18-C19 Krummhörn Population?”. *Evolution and Human Behavior* 38, nr 1 (2017): 125-135.
- Webster, Gregory D., Julia A. Graber, Amanda N. Gesselman, Benjamin S. Crosier i Tatiana O. Schember. „A Life History Theory of Father Absence and Menarche: A Meta-Analysis”. *Evolutionary Psychology* 12, nr 2 (2014): 273-294.